

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УТВРЂИВАЊЕ ПИРОТСКИХ ПОЛОЖАЈА КАО ПОСЛЕДИЦА ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА 1918–1941**

Апстракт: Рад обрађује питање утврђивања положаја у околини Пирота у периоду између два светска рата. Пиротски положаји представљали су непосредну заштиту нишавског правца и града Ниша, као важног саобраћајног чворишта, а њихово утврђивање последица је забринутости југословенског војног врха од напада из правца Бугарске и одсецања главне одступнице према југу. У раду је дат осврт и на односе са Бугарском у првој половини XX века, како би се оправдала бојазан југословенске стране и намера за што бољим осигурањем источне границе, у складу са постојећим ратним плановима. Рад је настао на основу архивске грађе, као и релевантне литературе.

Кључне речи: Пиротска утврђења, југословенско-бугарски односи, Ниш, Војска Краљевине Југославије, утврђивање.

Основу односа Краљевине СХС/Југославије и Бугарске представљало је територијално питање, које датира из XIX века, тачније, од стицања независности двеју држава. Уједињење Бугарске са Источном Румелијом нагнало је краља Милана да уђе 1885. године у недовољно припремљен сукоб, који се по српску страну завршио неуспешно. Јачање Бугарске и њена победа у рату створили су краљу Милану додатни проблем везан за планове око ослобођења јужних крајева, јер се јавио оправдан ризик од угрожавања долине Мораве и одсецања дела земље. Приликом операција у овом рату као основица погодна за рокаду и смештај трупа послужио је град Ниш, с обзиром на то да се долином Нишаве преко Пирота излазило у про-страно софијско поље, што је ову комуникацију определило као кључну у каснијим догађајима.

Супарништво двеју држава достигло је кулминацију за време балканских ратова, када је и настао спор око поделе Македоније. У Другом балканском рату 1913. године главне операције вођене су на вардарском и струмском војишту, пошто је очигледна намера Бугарске била да загосподари територијом која, до закључења мира са Турском, још увек није припадала ни једној страни:

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

„А ипаква једна нејриродна њолийичка итенденција морала је, наравно, изазвати нејриродне војничке мере. Изабраи за главну њозорницу раийних дејства Македонију, коју је иребаало иреиадом оийеи, и у исио време, а на уишрб најважније оиерације, најомилаи дуж сйаре срйско-буйарске и донекле дуж сйаре буйарско-иурске иранице чишаве ири армије, држати неактивне док се у Македонији њошоцима крвлије, њо је у сйраијеијском њоледу одисиа била једна замашина нелоичности“ (Лазаревић 1934: 5).

Јасно је, из напред наведеног, да је предност вардарском војишту дата из чисто политичких разлога, с обзиром на то да је спор између зараћених страна био око Македоније (Скоко 1968: 288-308). Нишавско-софијско војиште, међутим, према мишљењу војних историчара, представљало је далеко повољнију варијанту за вођење операција, с обзиром на услове у којима су обе стране могле дејствовати јачим снагама. Ово војиште простирало се од Осоговских до Сврљишких планина, односило се на долину реке Нишаве, а затим и на помоћне правце - власински и босиљградски који су осигуравали везу Ниша са Скопљем. Сви наведени правци омогућили би српској страни брз продор према Софији, а бугарској према Нишу, чиме би се угрозиле долине Мораве и Вардара.

Српска Врховна команда је, међутим, у завршној фази Брегалничке битке, покушала да рокира део снага са вардарског на нишавски правац и тиме да продором од Пирота преко Сливнице приведе рат крају. Од ове намере одустало се због неповољног развоја догађаја на јужном фронту (Скоко 1968: 248, 262). Истраживања бугарског историчара Косте Тодорова указују да је на иницијативу Русије одложено бугарско наступање у Србију:

„...које је за Буйарску иредсйављало једини излед на усйех, јер се скоро цела срйска војска налазила у Македонији и једна брза офанзива мола је да доведе у криийичну сийуацију и да угрози њено лево крило“ (Тодоров 1938: 213).

Није, међутим, наведена бојазан од уласка румунских снага на бугарску територију, као и рокирање српских дивизија у реон Ниша, што би директно значило угрожавање Софије. Милутин Лазаревић наводи опрез бугарског главнокомандујућег генерала Ратка Димитријева:

„...да наше иирује (срйске-Д. В.) у Македонији и Грци не докурсуре њејову, иринућену на њовлачење, Чешврйу армију и одавде не иродру на буйарску ииријорију.“ (Лазаревић 1934: 243).

Са таквим затегнутим односима две земље ушле су и у Први светски рат. Планови Немачке и Аустро-Угарске за придобијање Бугарске као савезника имали су своје оправдање, с обзиром на њено незадовољство постојећим границама, као и јачањем Србије. Планови Централних сила су се, међутим, разилазили у погледу уступака Бугарској и углавном су се темељили на њиховим стратегијским замислима о подели територије. Аустријски план, израђен у генералштабу, подразумевао је поделу територија, с тим да Ниш, као раскрсница комуникација према Цариграду и Солуну, не уђе у бугарску интересну сферу (Митровић 1981: 90-94, 100-103,

164-165, 223-224). са друге стране, Немачка је намеравала да Бугарима препусти Ниш и Пирот, као и излаз према Солуну, како би се овој земљи омогућила доминација на Балкану. Како наводи историчар Милорад Екмечић:

„Сан свакој национализма јесте да има безбједан и њрородан кинески зид око себе. Без Ниша, Скојља и Солуна, а њо извјесним њрохјевима и Цариграда, Бујарска ња не може имати. Тек с њтаквим зидом, њолићика добија осјећање да је довршила своју нацију“ (Екмечић 1990: 222).

За време преговора Бугарске са Централним силама, немачки став био је да је свеједно колико ће обећати, пошто ће сва обећања бити реализована у зависности од тока догађаја, а никако од претходних аранжмана (Аврамовски 1985: 89-90). Приликом потписивања споразума око уласка Бугарске у рат, потписана је и Тајна конвенција која се односила на конкретне акције против Србије и посебно су утврђене западне бугарске границе долином Мораве до Качаника и Шар-планине (Аврамовски 1985: 150-171; Митровић 1978: 47-65). Бугарска објава рата 1915. године довела је Ниш у непосредну опасност чиме би се угрозила комуникација према Солуну. Заузимањем Пирота, Књажевца и Зајечара, Ниш је остао одсечен од остатка земље, а убрзо и освојен. Задатак бугарских снага у овој операцији био је да допру до линије Праћин-Алексинач-Ниш и да заједно са немачком и аустријском војском очисте леву обалу Дунава и обезбеде несметану пловидбу између Оршаве и Видина.¹ Српска врховна команда имала је, међутим, план за тзв. превентивни упад на територију Бугарске и продор директно до Софије из правца Ниша, преко Пирота. План су одбили савезници, пошто су још увек вођени преговори са Бугарском око уласка у рат, тако да би свака превентивна акција одвела ову земљу на страну Централних сила. План је предвиђао упад у време бугарске мобилизације, пре доласка немачких и аустријских снага чиме би се отклонила опасност са истока (Велојић 2014: 45). Један од заговорника овог плана, тада помоћник начелника Врховне команде Живко Павловић о томе пише:

„Овај наш веровајни усјех ујицао би без сумње на борбу између њерманофила и русофила у Софији у користи ових њоследњих и ко зне до каквих би комиликација њо Бујаре довела ова наша офанзива и какви би се њолићички и војнички усјеси њоме добили. Свакако њозићивни, шјио су шјо доцније и наши савезници њризнали, када је моменати за акцију био осујећен и када је све било доцкан.....Једноћа дана војни изасланици наших савезника: Русије, Француске, Енјлеске и Ијталије учинили су корак код мене, наводећи како су они сазнали да се врши конценјтрација наших њруја на фронју према Бујарима, веровајно у намери да их најаднемо. Али ако се ово учини, сви они излажу, шјо би била фајшална њојрешка од наше сјиране, јер су њихове владе скоро на завршејку њрејовора са Бујарском и она шјек шјио није њришла на сјирану наших савезника, који ће је окренути њројив Турске. Ова њруја војних изасланика, које је водио руски војни изасланик њуковник Аршаманов, заузела је према нама њрејтећи и скоро нејријатиљски сјав“ (Павловић 1968: 39).

1 Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвајта и Словенаца (у даљем тексту ВРС), IX, Београд: Главни генералштаб, 1926: 12-13

Значај Ниша, као чворишта комуникација показао се и у завршној фази рата, након пробоја Солунског фронта. Приликом напредовања кроз Србију и након изласка Бугарске из рата, за централне силе Ниш је изгубио стратегијски значај заједно са комуникацијом која је водила према Турској. Међутим, велики део немачких и аустроугарских јединица одступао је из Бугарске преко Ниша, а сам град је претворен у централни магацин за снабдевање.² Стога је јужно од града оформљена нова линија фронта, која је издржала до 12. октобра, када су трупе повучене северније на линију Књажевац-Крушевац-Краљево.

Након завршетка рата и потписивања мировног уговора у Нејиу, супротности двеју земаља постале су израженије. Бугарска се никако није мирила са одлукама уговора, тако да су у земљи јачале националистичке организације, попут ВМРО, затим Војне лиге, чије су активности засноване биле на реваншу.³ Страх политичког и војног врха новостворене Краљевине СХС од агресивних намера Бугарске оправдан је био искуствима из претходних ратова. Стога је предлог границе са Бугарском рађен још 1917. године у Врховној команди српске војске и на мировној конференцији представио га је генерал Петар Пешић, шеф Војне мисије СХС (Митровић 1969: 158-160).

„Дошадашња граница није задовољавала српску страну, јер није обезбеђивала долине Мораве и Вардара којима иде главна комуникација (јуриа и јуиш) Београд-Ниш-Скојље-Солун. Она је чак на појединим правцима од границе била удаљена свега 9 км, што је представљало врло лак и примамљив циљ и чијим би се угрожавањем прекинула главна комуникацијска линија за мобилизацију и концентрацију војске на свим фронтovima. Обезбеђење овог правца је за генералштаб свакако представљало империјив. Осим ове, значајне је и јуриа која је водила долином Тимока, правцем Дунав-Зајечар-Књажевац-Ниш, као део главне трансбалканске железнице за везу Русије и Румуније са Јагранским и Ејејским морем. Ова комуникација налазила се у непосредној близини бугарских граничних стваража и мојла је ирениуно биши прекинутиа, кад год би Бугарима шо одговарало.⁴ Поред ових комуникација, угрожени су били и важни стварајетиски објекти као Зајечар, Књажевац, Ниш, Пирош, Врање, Лесковац и Скојље, од којих су поједини били у домети ишешке артиљерије са границе. Ранија граница између две државе омогућавала би Србији одбрану од напада, али се морала организовати у фортификацијском погледу, што је захтевало померање на исток. Линија коју је Пешић предлагао полазила је од јрчке границе у правцу севера реком Струмом до ушћа Ђермене у њу, а затим Ђерменом до ушћа Размејанице. Затим пресеца коше 634, 828, Гололаевски Рид и долази до села Кондофеј које остаје на српској страни. Од шој села линија се јружа до Голој Брда са која се сусиша и пресеца јуиш, јруу и реку Струму на 5 км од Перника. Одашле граница јролази јоред села Рајлово и Бадица, а затим јреко јланине Вискар води до Драјоманској седла, пресецајући јуиш и јруу на 2 км од железничке станице Драјоман ка Сливници. Затим иде до манастира Св. Николе, јребеном Мале јланине јрема реци Лом и караули Ствара Крила до најближе тачке дунавске

2 ИАН, фонд Стојана Николића, К 3, 1919.г, бр. 1/1049.

3 АЈ, 336, Ф 24, 6112. Министарство иностраних послова Пов. Бр. 3389 од 14. априла 1920.

4 Зайисници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу, 1919-1920 (Зайисници), Београд, 1960: 314-315.

обале између села Акчар и ушћа реке Скомија. Овим би Краљевина СХС добила њрадове Пењрич и Видин и њриближила се Софији, док би Перник остиао Буњарској. Пењић је, међуњим, огрицао уњрожености буњарске њрестњонице, јер им је остиављен цео сливнички уњврђени лоњор, као и њланински ланац јуњозајадно од Сливнице.⁵ По њему, овакав њњстиуњак јасно сведочи о жељи срњске стњране за искључиво одбрамбеном њраницом, а никако оном која би омоњћила лакше њродирање у Буњарску. Уколико би њњњјале било какве офанзивне намере њрема Буњарској, захњеви за њраницом би се њроширили њрема линији Големо Маково-Сливница-Владаја-Вињшоа. У закључку је њоновљена нелојалности Буњара, њњњврђена у њрењходним рањњовима” (Велоњић 2014: 56).

Савезници, у првом реду Велика Британија и Француска, иако наклоњени Краљевини СХС, одбили су предложене границе, из обзира према Бугарској, која би одузимањем територија можда била гурнута у револуцију и у којој је у последње време нарочито порастао утицај Италије.⁶ Једино што је делегацији СХС успело јесте присаједињење Цариграда и Босиљграда, битних тачака са којих се из правца Бугарске могло успешно дејствовати према Нишу.⁷

Осигурању од Бугарске југословенска страна придавала је значајну пажњу. Сви ратни планови рађени у међуратном периоду предвиђали су концентрацију дела трупа на правцима према Софији, Видину и у Македонији. Распоред снага према Бугарској еволуирао је у складу са политичком ситуацијом. Према првим ратним плановима, израђеним у Краљевини Србији, 1898. године,⁸ варијанта за рат против Турске предвиђала је обезбеђење границе са Бугарском трупама III позива, што значи да се није рачунало на сукоб или је намера била строго дефанзивна. Друга варијанта, по којој би у сукоб била увучена и Бугарска, претпостављала је два важна војишта: према Софији и Видину. Услед неслагања у српском војним врху око тога који би правац имао приоритет, постигнуто је компромисно решење да, поред снага распоређених у реону Ниша и Зајечара, део резервне војске буде у Књажевцу.⁹

Ратни планови југословенске војске рађени након завршетка Првог светског рата предвиђали су у прво време одбрану источне границе, с обзиром на опасност од Италије на западу, где је и планирано да се концентрише већи део снага. Први планови и њихове варијанте рађене почетком двадесетих година ослањали су се на делове снага распоређених у Македонији у јачини једне дивизије, што је остављало долине Мораве и Вардада практично небрањеним. Оваква одлука може се објаснити сумњом у способност Бугарске да, одмах након рата може предузети јаче војне

5 *Истио*: 315-316.

6 Занимљива је депеша упућена из Београда делегацији у Паризу у којој се наводи став француског посланика да ће Антанта бити врло пажљива према Бугарима, с обзиром да не могу оспорити и заборавити чињеницу да су ови први понудили мир. Став Краљевине СХС био је да су Бугари прво поражени, а да су затим прихватили услове примирја, као и да су били најдоследнији браниоци Немаца. АЈ, 336, Ф 24, 1567. Депеша од 12. маја 1919.

7 АЈ, 334, Биро за разграничење, Ф 30. Комесар за разграничење генерал Душан Стефановић поткомесару 3. одсека за повлачење границе према Бугарској од 1. децембра 1920.

8 ВА, II 2, К 3, Ф 1, 3/9-12. Препис седнице од 16. марта 1898.

9 *Истио*: 3/1-8.

акције и угрозити виталне комуникације (Велојић 2017: 55-56). У сваком случају, превентивне снаге из Македоније могле би осигурати нишавски правац. Образложење генералштаба било је следеће:

„Ако Бугари реше да нас нападу, њихов би циљ вероватно био поседање јужних крајева. Према томе, они ће највећу своју пажњу обратити у Јужној Србији. Али како успех у Јужној Србији не би био довољно сигуран без поседања Ниша, то није искључено да ће они још у самом почетку бацити се једним делом снаге у Јужну Србију, а другим ка Нишу и уопште у долину Јужне Мораве за осигурање брзог успеха у Јужној Србији. Према овоме командант (III армије-Д. В.) ће проучити и припремити све што треба, те да би са снагама, са којим располаже, могао са успехом осигурати Ниш и везу са Скопљем.“¹⁰

Крајем двадесетих година ситуација је захтевала израду посебних варијанти ратног плана против Бугарске у којима је предвиђена превентивна акција и заузимање пограничних бугарских територија у циљу поседања што повољније линије фронта.¹¹ Према проценама генералштаба Бугарска је главне снаге у јачини од 10-11 пешадијских дивизија и једне коњичке могла да групише на нишавском правцу, што је овоме давало улогу главног ратишта, док су правци према Зајечару и јужно, у Македонији сматрани споредним.¹² Овакво уверење одређивало је и наредне варијанте ратних планова, до 1938. године, када је, након припајања Аустрије, Немачка постала југословенски најопаснији сусед, према коме су, у случају сукоба, морале ангажовати знатније снаге.

Битан моменат у односима на Балкану представљао је потписивање Балканског пакта 1934. године. Балкански пакт представљао је војно-политички савез који су чинили Југославија, Грчка, Турска и Румунија, усмерен против бугарских аспирација. Савез је подразумевао узајамну војну помоћ чланица, што се одразило и на ратне планове (Аврамовски 1986: 156-161). У овом случају, за сукоб против Бугарске рачунало се на помоћ Турске и Румуније, али је и даље преовладавао став о важности нишавског војишта.¹³ Занимљиво је да у ратном плану „С“ потписаном у пролеће 1940. године није предвиђено дејство против Бугарске, сем осматрања које би коњичке јединице вршиле у реону Пирота (Тешић 1991: 45-51). Последњи ратни план југословенског генералштаба „Р-41“, рађен након приступања Бугарске Тројном пакту, предвиђао је поседање источне границе јачим снагама, у циљу заштите долина Мораве и Вардара, битних за одступање војске на југ.¹⁴ План је донет прекасно, а мушевит продор немачких снага из правца Бугарске према Нишу и Скопљу прекинуо је сваку везу југословенске војске са савезницима.

Из свега напред наведеног јасно је да је нишавско-софијски правац представљао стратегијски кључ за Подунавље, Мораву, Вардар и Марицу, док је у

10 ВА, II 17, K17, Ф 1, 4, 7. Варијанта „И1“; *Истио*, 5, 96. Варијанта „И2“.

11 *Истио*: 2, 4. Варијанта „Б2“.

12 *Истио*: 3, 3-56. Варијанта „Б3“.

13 *Истио*, К 102, Ф 1, 1, 13. Варијанта „НМ8И9Ар2Б9“.

14 *Истио*, К 3а, Ф 1, 1, 1-33. План „Р-41“.

југословенском генералштабу владало уверење да су Бугари због тога престоницу из Трна преместили у Софију.¹⁵

„На јуословенској шшрани војнише је шдељено на нишавску и власинску ошерацијску зону, од којих је нишавска далеко најважнија на шшавом фронтш. Нишавско-софијско војнише има ошроман значај за обе шшране. На њему се налазе објекти од изузетнои значаја чији би шудииак имао ошромнои ушшицаја на завршешак раиша. За Бушарску је ово војнише осешљивије јер њешовим сломом шпада и Софија, а бушарске снае се деле шреденом Шшаре шланине на два дела и вероваишноћа је да ће биши шшинуђени да шраже мир.“ (Велојић 2014: 67).

Приликом разматрања стратегијског положаја Ниша и долине реке Нишаве, свакако се мора у обзир узети и положај Пирота, као главне предстраже на том правцу и средишне тачке на путу из Ниша за Софију. Пиротски положаји се сматрају саставним делом одбране Ниша јер су са српске (југословенске) стране представљали основицу са које се могло продрети у софијско поље, док су са друге стране, из правца Бугарске штитили Ниш и долину Мораве.

„Иншнзивињи радови на ушврћивању овои ушоришша изведени су након раиша са Бушарима 1885. шодине. Неколико шодина касније (1892.) настшављањем зашочеших радова уређени су шшшеви до Црнои врха иде су урађена шри дункера, извршена је ошравка шрошскои шрадића, као и свих шосшојећих ушврђења око Пирошша, а урађен је и шшш за Божурашшо. У исшо време извршено је и шмереравање Ниша и уређењеш шројектеш за ушврђења око шрада код Курилова, Корииника, Тумбе, Алајдеиовца и Главнишша. Радове су изводили једна шшонирска чеша, један одред шелеграфске чешеш, минерска чеша, а месечно су се смењивали резервни шшкови из инжшерија дивизијских областеш.¹⁶ Укуишо је било шеш шруша ушврђења: јужна шруша, на левои обали Нишаве шшречавала би насшшшње Бушара шравцем Големи врх-Дренова шлава-Црни врх-Божурашшо и бранила нишавску долину. Друша шруша се налазила јушосшшочно од Пирошша и директшо је шшшшшла долину Нишаве. Трећа шруша се налазила на Црном врху, а чешврша на шланини Белави и бранила је шрошски ушврђени лешор. Последња, шешша шруша, названа „Јеремија“, налазила се код Бабушнице и обезбеђивала шрошски лешор од обухваиша са јужне шшране. Овладавањем овим ушврђеним шоложајима нешријашеш би морао, у најредовању шрема Нишу шроши кроз Сишевачку клисуру овичену шреденима Свршшких и Суве шланине који шредсшшављају идеалне шриродне шоложаје за заусшшављање најредовања. Уколико би нешријашеш савладао и ову шреиреку, изшраћен је сисштем ушврђења у нешосреднои близини Ниша, шре свеиша „Марково кале“ и „Камара“ на Горици и Селичевици, а зашшм и „Дебешлак“ који је зашшварео десну обалу Нишаве и шравац са Грамаде. Значај ушврђења код Пирошша шказао се у раишу са Бушарима 1913. шодине, мада је услед шретешране ошрезности команданшша српске II армије чшшав сисштем ојачан већим војним коншшншншшом, шшшо је ослабило ошшале шравце на нишавском војнишшш“ (Велојић 2014: 65-66).

15 Шшрашешшско-шеографска шроцена наших фронтшова и шраваца, Београд, 1922: 30-31

16 ВА, II 14, К 9, Ф 3, 10/1. Министарство војске начелнику генералштаба Пов. Бр. 36 од 20. априла 1892.

Након Првог светског рата, радови на утврђивању граница извођени су у почетку на северном и западном фронту, с обзиром на опасност која је претила од Италије, док на осталим деловима нису предузимани значајнији кораци до 1940. године. Утврђивањем је југословенска војска желела да надомести недостатак савремених борбених средстава, али и да олакша јединицама у позадини лакшу мобилизацију, концентрацију и маневрисање. Упркос томе што су ранији ратни планови (нарочито они рађени у случају рата против Италије) предвиђали затварање неких важнијих прелаза из праваца Бугарске, опсежнији радови предузети су тек пред почетак рата, према основној идеји повлачења на југ (Милетић 2017: 80; Терзић 1963: 306-307). С обзиром на то да је нишавска долина природно брањена околним планинама, неопходно је било ојачати постојеће препреке и утврдити узастопне положаје почев од државне границе према клисури са ослонцем на тешко проходне обронке Старе планине, затим планине Руја и Црног врха. правци који су могли бити проходни за оклопно-механизоване јединице према плану били би затворени адекватним противоклопним препрекама, а планирано је све до Ниша постављање густог система објеката за запречавање. Од нишавског ка криворечком поравцу предвиђено је затварање читавог међупростора, односно Власинске висоравни и пута од Босиљграда према Врању.¹⁷

Северно од нишавског праваца извршено је само делимично запречавање долине Тимока код Зајечара, Књажевца и Неготина, као и јужно у реонима Трна, Босиљграда, Криве Паланке и Струмице. Акцент је дат на изградњи бетонских бункера и противтенковских ровова, док се са постављањем жичаних препрека каснило и није реализовано до почетка Априлског рата (Терзић 1963: 307).

„Исцртавало се у райу да су солидна гранична утврђења са мањим и већим бункерима, протививтенковским препрекама и осмајтрачницама на северозападном фронту била бескорисна, док их на граници према Бугарској није било иако су тамо била најпојтебнија према идеји райној плану „Р-41“ како би осигурала одстојућу војску ириком повлачења у Грчку“ (Велојић 2014: 343-344).

Најосетљивији део фронта према Бугарској, долина реке Нишаве, утврђен је по дубини од границе до Пирота обезбеђујући тиме заштиту од директног напада из правца Цариброда, или бочног, из правца Калне, преко Сврљишких планина, а у циљу пресецања комуникације Ниш-Пирот. Читав склоп утврђења код Пирота (утврђиване су доминантне тачке) подразумевао је смештај пешадијских чета уз подршку артиљерије. Утврђење „Црни врх“ које се налазило североисточно од града и на коме је постојала караула још из 1893. године, преуређено је за смештај пешадијске чете, а урађени су и грудобрани за девет артиљеријских оруђа (брских топова). Са тих положаја мање снаге могле су контролисати читаву територију на северу од реке Височице (притоке Нишаве) до комуникације Пирот-Цариброд, на југу. Са десне стране железничке пруге која је водила према Цариброду, налазила су се утврђења „Нишавска долина“, „Божурато“ и „Јарчар“. Ова утврђења

¹⁷ *Исцо*, Ф 1: 10/6. Кратак преглед југословенског утврђивања 1936-1941-Изјава Стевана Живковића листу „Војно дело“ 15. Јуна 1953.

контролисала су комуникацију, али и село Суково, погодно за образовање резервног аеродрома, који би користио јединицама ваздухопловства. Правац према Белој Паланци утврђен је на Момчиловцу, док је код Бабушнице подигнуто утврђење „Јеремија“.¹⁸ Што се састава посада утврђења тиче, углавном су мобилисани старији обвезници (40-50 година) са територије Пирота и околине, како би, у случају потребе, могли да поседну положаје у року од 24 часа. За ове дужности одређивани су обвезници српске националности, пошто су Бугари били непоуздани (Терзић 1963: 331).

Комисија за утврђивање, упућена од стране генералштаба, фебруара 1940. године, приликом контроле наишла је на низ неправилности, које нису уклоњене ни у наредних годину дана, тачније до Априлског рата. Правац Трн-Свођ није потпуно затворен, тако да су велики међупростори на неравном и пошумљеном земљишту могли бити угрожени од мањих непријатељских снага. На главном правцу од Пирота према Цариброду нису запоседнуте главне тачке, пошто би њиховим заузимањем непријатељ лако могао угрозити читаву комуникацију. Комисија је препоручивала израду заклона од бетона, а не од дрвета, из простог разлога-становништво околних села оскудевало је у дрвној грађи, тако да је лако могло доћи до крађе дрвета. Наређено је и додатно зашрачавање у виду припремних радова на плавању Нишаве, с обзиром на то да је комуникација водила долином реке.¹⁹ У самим утврђењима оруђа нису била довољно маскирана, нити заклоњена, а самим тим представљала су идеалну мету за авијацију. Аутоматска оруђа била су нагомила на појединим деловима, док их на другим местима није било. Предвиђена дволиниска и двостепена аутоматска ватра није прихваћена, пошто је ишла на штету одбране главне линије. Сама главна линија није утврђивана по дубини, пошто фортификације за резерву није било. Као узалудни оцењени су и радови на самом путу, пошто су захтевали време, а нису представљали значајну запреку непријатељским моторизованим јединицама. Нису прихваћене ни барикаде од ломљеног камења, пошто је њихова израда планирана у тренутку потребе. На крају је појединим официрима скренута пажња на непознавање појма зашрачавање, пошто је оно поистовећивано са рушењем.²⁰

Забринутост југословенског војног врха због угрожавања источне границе показала се оправданом. Међутим, услед политичких прилика и далеко агресивнијих суседа на северу и западу, утврђивање је током међуратног периода спроведено према Италији, Аустрији (од 1938. године Немачкој) и Мађарској. Тек након приступања Бугарске Тројном пакту, почели су 1940. године радови на утврђивању граничног фронта на истоку, нарочито нишавског правца. Ове радове прекинуо је почетак Априлског рата, а брз продор немачких снага из правца Бугарске показао је недостатак фортификацијских објеката који би могли успешно да контролишу ову стратешки важну комуникацију.

18 *Истио*, К 574, Ф 1: 11, 2-8. Општи преглед пиротских утврђења и појединачне скице.

19 *Истио*, К 464, Ф 1, 1, 1-11. Извештај комисије начелнику генералштаба Стр. Пов. Бр. 65 од 20. фебруара 1940.

20 *Истио*, К 450, Ф 2, 10, 3-6. Извештај Сталне комисије за утврђивање начелнику генералштаба Стр. Пов. Бр. 553 од 18. марта 1940.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АЈ: Архив Југославије:

фонд Делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу (336)

фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)

ВА: Војни архив:

фонд Војске Краљевине Југославије (II 17)

фонд ратне архиве из балканских ратова (II 2)

фонд Стајаће и Активне војске, Министарства војног и Главног Ђенералштаба 1847-1911 (II 14)

ИАН: Историјски архив Ниш:

фонд Стојана Николића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Велики рай Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвајта и Словенаца, IX, Београд: Главни генералштаб, 1925.

Зайисници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу, 1919-1920, приредили Б. Кризман и Д. Јанковић, Београд, 1960.

Сйрайшејијско-географска процена наших фронтнвова и йраваца, Београд, 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовски 1985: Живко Аврамовски, Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914-1918, Београд: Институт за савремену историју, 1985.

Avramovski 1986: Živko Avramovski, Balkanska antanta 1934-1940, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.

Велојић 2014: Далибор Велојић, Војска у Нишу 1918-1941, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2014.

Велојић 2017: Далибор Велојић, Ратни планови војске Краљевине СХС/Југославије 1922-1938, Војноисторијски гласник, 1/2017, 145-170.

Екмечић 1990: Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд: Просвета, 1990.

Лазаревић 1934: Милутин Лазаревић, Наши ратови за ослобођење и уједињење, IV, Српско-бугарски рат 1913, Београд, 1934.

Милетић 2017: Марко Милетић, Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935-1941, Војноисторијски гласник, 1/2017, 71-91.

Митровић 1969: Андреј Митровић: Југославија на конференцији мира 1919-1920, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1969.

Митровић 1978: Андреј Митровић, Тајни уговор између Централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915. године, Међународни односи, 3-4/1978, 47-65.

Митровић 1981: Андреј Митровић, Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918, Београд: Нолит, 1981.

Павловић 1968: Живко Павловић, Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд: Научно дело, 1968

Скоко 1968: Саво Скоко, Други балкански рат 1913, I, Београд: Војноисторијски институт, 1968.

Терзић 1963: Велимир Терзић, Југославија у Априлском рату, Титоград: Графички завод, 1963.

Тешић 1991: Dragan Tešić, Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941, Војноисторијски гласник, 1/1991, 27-55.

Тодоров 1938: Коста Тодоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд, 1938.

Dalibor Z. VELOJIĆ

FORTIFICATION OF PIROT'S POSITIONS AS THE CONSEQUENCE
OF YUGOSLAV-BULGARIAN RELATIONSHIPS 1918-1941

SUMMARY

Front fortification towards Bulgaria, especially Pirot's positions, outposts of Nišavski direction, is the consequence of concern of Yugoslav military top for Eastern border securing. This fear was justified if there were taken into account relationships between two countries which were mostly marked with wars. From military point of view, Nišavski direction was sensitive for both sides. For Bulgarian side, that was the shortest way by which Sofia could be threatened. Yugoslav side feared the deterioration of Niš, thus disconnection of the important Moravsko-Vardarska communication. All war plans of Yugoslav army have foreseen at that direction the concentration of strong forces, and additional fortification as well so that to make use of natural obstacles. Nevertheless, foreign policy-related circumstances in the 1920s and 1930s, facing with highly more aggressive neighbour such Italy, and later on Germany, led Yugoslav General Staff to secure, among all, Northern and Western borders. Border securing with Bulgaria was approached only in 1940, after its join to Triple Pact. The works were interrupted by the beginning of April's war, and unfinished fortifications represented none obstacle for breakthrough of German forces.

Key words: Pirot's fortifications, Yugoslav-Bulgarian relationships, Niš, Yugoslav Kingdom's Army, fortification.